

Mycio, Andrzej

Charakter gospodarczy osiedli ziemi dobrzyńskiej w końcu XVIII wieku

---

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia 30 (322), 91-102

1997

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Toruń

Andrzej Mycio

CHARAKTER GOSPODARCZY OSIEDLI ZIEMI DOBRZYŃSKIEJ
W KOŃCU XVIII WIEKU

1. STAN LICZEBNY I GEOGRAFICZNO-POWIATOWE ROZMIESZCZENIE OSAD

Z danych zebranych w toku badań¹ wynika, że w końcu XVIII w. na terenie ziemi dobrzyńskiej istniało 669 osad. W tej liczbie było 10 miast i 659 osad pozamijskich. Do połowy osiemnastego stulecia znajdowało się tu tylko siedem miast (Bobrowniki, Dobrzyń n. Wisłą, Górzno, Lipno, Nieszawa, Rypin i Skepe). Następne trzy powstały dopiero w latach 80. i 90. tegoż stulecia (Dobrzyń n. Drwęcą, Kikół i Radziki Wielkie)². Rozmieszczenie osad w poszczególnych powiatach oraz gęstość sieci osadniczej przedstawia tab. 1.

Tabela 1

Stan liczebny i gęstość osad ziemi dobrzyńskiej w latach 1775-1789

Osady	Powiat						Razem	
	dobrzyński		lipnowski		rypiński z rejonem Górzna*			
	liczba osad	liczba km ² na osadę	liczba osad	liczba km ² na osadę	liczba osad	liczba km ² na osadę	liczba osad	liczba km ² na osadę
Miasta	1	528	5	250	4	293	10	295,2
Osady pozamijskie	130	4,1	244	5,1	285	4,1	659	4,5
Ogółem	131	4	249	5	289	4,1	669	4,4

* Rejon Górzna stanowił część powiatu rypińskiego do I rozbioru (1772 r.), po rozbiorze wszedł w skład zaboru pruskiego (Prusy Zachodnie).

¹ Niniejszy artykuł stanowi fragment pracy magisterskiej (A. Mycio, Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej w końcu XVIII wieku – stan, rozmieszczenie i struktura, Toruń 1995, maszynopis).

² Radziki Wielkie jako miasto przetrwały tylko przez kilka lat; utrata praw miejskich najprawdopodobniej wynikała ze słabości gospodarczej tego ośrodka.

Jak wynika z tabeli, najwięcej osiedli leżało w powiecie rypińskim – 289, najmniej w dobrzyńskim – 131. Najwięcej miast było w powiecie lipnowskim – 5, najmniej w powiecie dobrzyńskim – 1. Z kolei największe zagęszczenie osiedli w stosunku do obszaru miał powiat dobrzyński – 1 osada na 4 km². Ta pierwsza pozycja była tym bardziej uzasadniona, że w jego granicach większość stanowiły stare, duże wsie, w przeciwieństwie do dwóch pozostałych powiatów, gdzie duża część osad to nowe osadnictwo czynszowe, z reguły osiedla o niewielkiej liczbie gospodarstw. Natomiast największe zagęszczenie miast charakteryzowało powiat lipnowski – 1 osada na 250 km². Biorąc pod uwagę obszar całej ziemi dobrzyńskiej, to w interesującym nas okresie jedna miejscowość przypadała na 4,4 km². Porównując tę wielkość do analogicznej średniej z tego okresu⁴ z obszaru sąsiedniego województwa chełmińskiego (1 osada na 4,9 km²) widać wyraźnie, że zagęszczenie sieci osadniczej w obu tych ziemiach było zbliżone. Jak wynika z literatury – województwo chełmińskie należało raczej do słabo skolonizowanych regionów Rzeczypospolitej; równie słabo zaludniona była ziemia dobrzyńska. Należy tu jednak dodać, że ze względu na różną przeciętną wielkość poszczególnych osad w tych obu regionach dane nie są w pełni porównywalne⁵.

2. STRUKTURA I ROZMIESZCZENIE OSIEDLI WEDŁUG ICH CHARAKTERU GOSPODARCZEGO

Próba opisanie osad ziemi dobrzyńskiej w końcu XVIII w. pod względem charakteru gospodarczego⁶ została przedstawiona w tab. 2. Należy tu jednak zaznaczyć, iż

³ Z. Guldon, *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII-XVI w.*, Ziemia Kujawska, 1968, t. 2, s. 25; tenże, *Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej w XVI-XVIII wieku*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie. Seria D. Gospodarka, Włocławek 1981, s. 235, 252; tenże, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej – terytorium, ludność i stosunki gospodarczo-społeczne*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV-XX wiek*, pod red. M. Wojciechowskiego, Warszawa 1987, s. 19-20; A. C. Holsche, *Geographie und Statistik von West- Süd- und Neue-Ostpreussen. Nebst einer kurzen Geschichte des Königreichs Polen bis zu dessen Zertheilung*, Berlin 1800-1807, Bd. I, s. 149.

⁴ Dla województwa chełmińskiego wielkość ta została obliczona dla roku 1772 (przed I rozbiorem).

⁵ S. Cackowski, *Zmiany w sieci osadniczej województwa chełmińskiego w XVI-XVIII w.*, [w:] *Studia z historii gospodarczej i demografii historycznej*, Kraków 1975, s. 136; Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej*, s. 17.

⁶ Prac, które choćby w sposób marginalny zajmowały się omawianiem charakteru gospodarczego osiedli ziemi dobrzyńskiej z okresu nowożytnego, nie ma zbyt wiele. Ze starszych pozycji można tu wymienić zarys historyczny W. H. Gawareckiego, *Opis topograficzno-historyczny ziemi dobrzyńskiej*, Płock 1825. Z nowszej historiografii na największą uwagę zasługuje dorobek Z. Guldona (*Mapy ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1967; *Osadnictwo; W czasach szlacheckiej*) i E. Kwiatkowskiej (*Osadnictwo wiejskie ziemi dobrzyńskiej w świetle planów z XVIII i XIX w. i jego przemiany pod wpływem uwłaszczenia i parcelacji*, Studia Societatis Scientiarum Torunensis. Sectio C (geographia et geologia), vol. 4, Toruń 1963 i napisany wspólnie z Z. Churską, *Rozwój osadnictwa i stosunki gospodarcze okolic Czernikowa w powiązaniu ze środowiskiem geograficznym*, Zeszyty Naukowe UMK, Geografia 3, Toruń 1964). Omawianego zagadnienia dotyczą również dwie prace magisterskie (M. Matusiak, *Stan i struktura osadnictwa i zaludnienie w ziemi dobrzyńskiej w drugiej*

charakterystyka ta nie jest pełna, ze względu na niedostateczną ilość informacji na ten temat w źródłach⁷.

Tabela 2
Charakter gospodarczy osiedli ziemi dobrzyńskiej w latach 1775-1789

Charakter gospodarczy osiedli	Liczba osiedli w powiecie (terytorium)					%
	dobrzyński	lipnowski	rypiński	rejon Górzna	razem	
Miasto	1	5	3	1	10	1,5
Wieś*	95 + 7 cz.	117 + 7 cz.	138 + 10 cz.	5	350 + 24 cz.	54,3
Wieś olęderska	8	28	9	—	45	6,7
Wieś szlachty zagrodowej	3 + 7 cz.	4 + 2 cz.	4 + 5 cz.	—	11 + 14 cz.	2,7
Pustkowie	5	5	14	—	24	3,6
Nowa kolonia	—	6	6 + 1 cz.	—	12 + 1 cz.	1,9
Rumunek	—	45 + 5 cz.	52 + 7 cz.	—	97 + 12 cz.	15,4
Folwark	2	12	1	—	15	2,2
Młyn	4 + 1 cz.	12 + 1 cz.	14	2	32 + 2 cz.	4,9
Budy	4	4	15 + 2 cz.	—	23 + 2 cz.	3,6
Huta	—	2	5	1	8	1,2
Karczma	1 + 1 cz.	4 + 1 cz.	7	—	12 + 2 cz.	1,9
Przewóz	—	—	1 cz.	—	1 cz.	0,1
Razem	131	249	280	9	669	100
%	19,6	37,2	41,9	1,3	100	x

* Są to duże wsie skupionc, przeważnie o starym rodowodzie, a także wszystkie inne osady pozamiejskie, których ściślejzego charakteru nie udało się ustalić.

połowie XVII wieku, Toruń 1974, maszynopis i I. Wyrzykowska, Osadnictwo olęderskie na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej od XVI-XVIII wieku, Toruń 1970, maszynopis) oraz artykuł niemieckiego autora M. Aschkewitz, *Geschichte des Dobriner Landes*, Deutsches Archiv für Landes und Volkswissenschaft, Jg. VII, 1943, H. 3. Z opracowań zajmujących się tym problemem, a dotyczących innych obszarów Rzeczypospolitej, można wspomnieć prace A. Mączaka, *Gospodarstwo chłopskie na Żuławach w początkach XVII wieku*, Warszawa 1962; S. Cackowskiego, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII-XVIII w.*, cz. 1: *Gospodarstwo chłopskie*, Toruń 1961; cz. 2: *Gospodarstwo folwarczne i stosunki rynkowe*, Toruń 1963 oraz *Struktura społeczna i gospodarza wsi województwa chełmińskiego w okresie pierwszego rozbioru Polski. Osadnictwo i ludność chłopska*, Toruń 1985; A. Fastnachta, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340-1650*, Wrocław 1962; P. Szafrana, *Osadnictwo historycznej Krainy w XVI-XVIII w. (1511-1772)*, Gdańsk 1961; K. Mikulskiego, *Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku*, Toruń 1994.

⁷ A. Mycio, *Osadnictwo*, s. 4-6.

A) MIASTA

W liczbach względnych miasta stanowiły 1,5% ogółu osiedli ziemi dobrzyńskiej. Po ostrym kryzysie, jaki przeżywały w drugiej połowie XVII i pierwszej XVIII wieku, teraz zaczynały powoli dźwigać się z upadku. W dalszym ciągu jednak pozostawały miastami małymi, o charakterze rolniczym⁸. Była to przede wszystkim pozostałość niszczących wojen z poprzednich dziesięcioleci, ale nie tylko. Słabość miast dobrzyńskich wynikała także i z tego powodu, że w pobliżu granic ziemi znajdowały się dwa stosunkowo duże ośrodki miejskie: Toruń i Włocławek, dla których ziemia dobrzyńska stanowiła gospodarcze zaplecze. Sąsiedztwo tych dużych miast utrudniało więc rozwój własnych osiedli miejskich⁹.

Większość miasteczek dobrzyńskich posiadała raczej małą liczbę rzemieślników, zdarzało się nawet, że brakowało tych najniezbędniejszych. Na tym dość marnym tle wyróżniały się jedynie dwa stosunkowo silne ośrodki sukiennicze: Dobrzyń n. Drwęcą i Nieszawa i dwa garncarskie: Dobrzyń n. Wisłą i ponownie Nieszawa. Podobnie było w dziedzinie handlu. W połowie XVIII wieku pewne znaczenie miały tylko jarmarki w Dobrzyniu n. Wisłą. Niewielką rolę odgrywał również spław wiślany, z którym najsilniej byli związani mieszczenie bobrownicy, słabiej uczestniczyli w nim mieszczenie z Nieszawy, a najmniej swoje nadwiślańskie położenie wykorzystywali mieszczenie dobrzyńscy¹⁰.

Dzięki opracowaniu Gulдона i Powierskiego *Dzieje Dobrzynia do końca XVIII wieku* możemy się bliżej przyrzeć stosunkom gospodarczym wewnątrz pojedynczego miasta. Autorzy zdecydowanie stwierdzają, że Dobrzyń n. Wisłą był w końcu XVIII wieku miastem rolniczo-rzemieślniczym. Podstawą utrzymania mieszkańców było rolnictwo. Znaczną rolę odgrywało rzemiosło, którego przedstawicielami byli między innymi: bednarze, cieśle, garncarze, krawcy, piekarze, płociennicy, rusznikarze, szewcy, cegielnik, malarz, młynarz, stolarz, szklarz, ślusarz i złotnik. Jako ośrodek handlu, Dobrzyń miał małe znaczenie, w głównej mierze pełnił tylko rolę centrum lokalnego, obsługującego najbliższe zaplecze gospodarcze. Handlem trudniło się 27 żydowskich kupców i kramarzy¹¹.

B) WSIE

Osady, które określamy tym mianem, stanowiły ponad połowę (54,3%) stanu ogółu osiedli dobrzyńskich. Liczba ta jednak nie mówi zbyt wiele, bowiem pod tym

⁸ S. Cackowski oprócz ośrodków miejskich, w których podstawą utrzymania ludności było rolnictwo, wyróżnia trzy miasta (Dobrzyń n. Drwęcą, Kikół i Nieszawa), gdzie można mówić o przewadze handlu i rzemiosła [S. Cackowski, *Miasta dobrzyńskie i kujawskie w końcu XVIII i na początku XIX wieku (1793-1807)*, Włocławek 1995, s. 57].

⁹ Z. Guldon, *Zaludnienie ziemi dobrzyńskiej w końcu XVIII wieku*, *Zapiski Historyczne* 1974, t. 39, z. 1, s. 101; tenże, *W czasach szlacheckiej*, s. 48; S. Cackowski, *Miasta dobrzyńskie*, s. 49.

¹⁰ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej*, s. 49-52.

¹¹ Z. Guldon, J. Powierski, *Dzieje Dobrzynia do końca XVIII w.*, [w:] *Z dziejów Ziemi Dobrzyńskiej (Materiały sesji popularno-naukowej na 900-lecie istnienia Dobrzynia nad Wisłą)*, Toruń 1966.

pojęciem, jak już było wcześniej sygnalizowane, kryje się wiele różnych typów osiedli (rozpatrując charakter gospodarczy osad). Na liczbę tę składają się głównie duże wsie skupione, przeważnie o starym rodowodzie, których ściślejszego charakteru nie udało się ustalić. Nie wiadomo, ile w tej grupie było wsi opartych na gospodarce czynszowej, czy były wśród nich folwarki, ile było wsi kmiecych, których ludność stanowiła siłę roboczą dla folwarków, czy w grupie tej były osiedla, w których zamieszkiwała szlachta zagrodowa, a ile było wsi o mieszanym charakterze. Druga, prawdopodobnie mniejsza, część tych 54,3% to osady, których charakteru gospodarczego, poza tym, że nie były miastami, nie udało się w ogóle ustalić.

Przypuszczalnie najczęściej spotykanym typem wśród tego zbioru osiedli były osady folwarczno-kmiece, których ludność odrabiała pańszczyznę na folwarku w danej wsi. Osady te obok gruntów folwarcznych posiadały łany chłopów poddanych. Mniej liczne były wsie wyłącznie kmiece, bez ziemi folwarcznej, których mieszkańcy odrabiali pańszczyznę w innych osadach swojego pana, a także osiedla wyłącznie folwarczne i wsie szlachty zagrodowej. Należy tu zaznaczyć, iż używając pojęcia wsi kmiecych dla końca XVIII w., mamy na myśli raczej osady zamieszkałe w większym stopniu przez półrolników, zagrodników i komorników niż przez kmieci, posiadających pełne, jednołanowe gospodarstwa¹².

Wyżej wymienione powody sprawiły, że dokonanie głębszej analizy tego zbioru osiedli okazało się niemożliwe do przeprowadzenia. Trzeba tu także zasygnalizować, że braki te wpłynęły na prawdziwość pozostałych danych zawartych w tabeli 2.

C) WSIE OŁĘDERSKIE

Wśród osiedli wiejskich wyróżniały się formą organizacyjną i gospodarką wsie ołęderskie¹³. W końcu XVIII wieku liczba wsi ołęderskich, które udało się ustalić na terenie ziemi dobrzyńskiej, wynosiła 45. Stanowiło to 6,7% ogółu osad na tym

¹² E. Kwiatkowska, *Osadnictwo wiejskie*, s. 217-219; J. Burszta, *Od osady słowiańskiej do współczesnej. O tworzeniu się krajobrazu osadniczego ziem polskich i rozplanowań wsi*, Wrocław 1958, s. 92-95.

¹³ Literatura dotycząca osadnictwa ołęderskiego jest stosunkowo obszerna. Można tu wymienić opracowania K. Ciesielskiej, *Osadnictwo „ołęderskie” w Prusach Królewskich i na Kujawach w świetle kontraktów osadniczych*, Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza 1958, t. 4, z. 2; J. Goldberga, *Osadnictwo ołęderskie w dawnym woj. łęczyckim i sieradzkim*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, Nauki Humanistyczno-Społeczne, Seria 1, z. 5, 1957; Z. Ludkiewicza, *Osady holenderskie na nizinie sartawicko-nowskiej*, Toruń 1934; A. Mączaka, *Ołędrzy i gburzy w dzierzawie zajączkowskiej woj. pomorskiego. Emfiteuza w systemie folwarczno-pańszczyźnianym XVI-XVII w.*, Zapiski Historyczne 1976, t. 41, z. 4; H. Penner, *Ansiedlung mennonitischer Niederländer im Weichselmündungsgebiet von der Mitte 16. Jh. bis zum Beginn der preussischen Zeit*, Danzig 1940; W. Rusińskiego, *Osady tzw. „ołędrow” w dawnym woj. poznańskim*, Kraków 1939-1947; B. H. Unruh, *Die niederländisch-niederdeutschen Hintergründe der mennonitischen Ostwanderung im 16., 18., und 19. Jahrhundert*, Karlsruhe 1955; H. Wiebe, *Das Siedlungswerk niederländischer Mennoniten im Weichselthal zwischen Fordon und Weissenberg bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*, Marburg 1952. Osadnictwo ołęderskie na ziemi dobrzyńskiej zostało przedstawione w pracy I. Wyrzykowskiej, *Osadnictwo ołęderskie*.

terenie. Największa ich liczba znajdowała się w powiecie lipnowskim (28), w którym były one położone głównie w pasie pradoliny Wisły, obszarze o najsłabszych glebach.

Wsie olęderskie były jednym z rodzajów osadnictwa na prawie emfiteutycznym, szeroko rozpowszechnionym w tym czasie. Emfiteuza dawała właścicielom dochód ze stałego czynszu dzierżawnego, który w pewien sposób uniezależniał użytkownika ziemi. Umowa z właścicielem ziemskim określała czas dzierżawy oraz uprawnienia i obowiązki osadnika. Uprawnienia dawały chłopom możliwość użytkowania ziemi z możliwością jej dziedziczenia przez sukcesorów i pierwszeństwem do dawnej dzierżawy po upływie lat umowy. Na powinności składał się przede wszystkim czynsz, a tylko niekiedy, i to raczej w niewielkim wymiarze, pewne prace na rzecz dworu. Przywileje emfiteutyczne były nadawane, by przyciągnąć i zachęcić chłopstwo posiadające środki materialne, aby zagospodarowało tereny dotąd będące poza zasięgiem rolnictwa. Należy tu zaznaczyć, iż kontrakt emfiteutyczny nie znosił całkowicie poddaństwa, ograniczał jednak w dużej mierze dotychczasową wszechwładzę dworu. Irena Wyrzykowska do osad emfiteutycznych zalicza jeszcze: budy, huty, nowe kolonie, pustkowia, rumunki i wsie sołtysie; zostaną one omówione w dalszej części artykułu¹⁴.

W XVIII wieku obserwujemy tzw. drugą fazę osadnictwa olęderskiego¹⁵. W przeciwieństwie do pierwszej, XVII-wiecznej, charakteryzowała się ona już dość licznym pojawieniem się osad tego typu. Osadnikami w tej fazie nie byli już tylko Holendrzy, a zdecydowanie zaczęła przeważać ludność niemiecka, a z czasem polska. Nowi osadnicy pochodzili głównie z Prus, gdzie na skutek organizowania wielkich majątków junkierskich w 2 połowie XVIII wieku wytworzyła się trudna sytuacja gospodarcza chłopów pruskiego, którzy zaczęli poszukiwać lepszych warunków bytowania. Oprócz różnic w składzie etnicznym osadników, można dopatrywać się również odmienności w układzie i rozplanowaniu pól między tymi dwiema fazami. Osadnictwo olęderskie tego okresu charakteryzowało się także tym, że osadnicy zajmowali coraz mniej korzystne tereny. W XVIII wieku osadnictwo to objęło przede wszystkim tereny leśne, bagniste i piaszczyste¹⁶.

W zakresie prawnym E. Kwiatkowska widzi szereg specyficznych cech, które ten typ osadnictwa (osadnictwo olęderskie) wyróżniały:

- ludność osiedlała się na podstawie kontraktów zawieranych z całą gminą,
- zbiorowa odpowiedzialność całej wsi wobec feudała,
- równouprawnienie poszczególnych chłopów w danej gminie, silne poczucie wspólnoty w jej obrębie,

¹⁴ I. Wyrzykowska, *Osadnictwo olęderskie*, s. 19-22.

¹⁵ Niektórzy autorzy zajmujący się tym problemem twierdzą, że jedyną cechą łączącą osiemnastowieczne osady olęderskie z ich szesnasto- i siedemnastowiecznymi poprzednikami była dominacja czynszu w rencie feudalnej (K. Mikulski, *Rola osadnictwa w kształtowaniu się stosunków etnicznych na Pomorzu Gdańskim do końca XVIII wieku*, [w:] *Regiony pograniczne Europy Środkowo-Wschodniej w XVI-XX wieku. Społeczeństwo-gospodarka-polityka*, Toruń 1996, s. 58).

¹⁶ E. Kwiatkowska, *Osadnictwo wiejskie*, s. 225-231; Z. Churska, E. Kwiatkowska, *Rozwój osadnictwa*, s. 147-148; J. Burszta, *Od osady słowiańskiej*, s. 108-114.

- coroczny wybór nowego sołtysa,
- prawie wyłączną formę powinności stanowiły czynsze pieniężne,
- prawa do ziemi na zasadzie długoterminowego, dziedzicznego użytkowania,
- wolność osobista chłopów,
- pole każdego osadnika w jednej parceli,
- zwyczaj, że ziemię dziedziczył tylko jeden sukcesor, co zapobiegało rozdrobnieniu (to było powodem, iż nadziały te przetrwały w pierwotnej postaci aż do reformy rolnej z 1945 r.)¹⁷.

W wyniku ponad 200-letniego rozwoju osadnictwa olęderskiego w ziemi dobrzyńskiej wsie tego typu można było spotkać przede wszystkim w obrębie pradoliny Wisły, a także częściowo na obszarze wysoczyzny i na sandrach¹⁸.

D) WSIE SZLACHTY ZAGRODOWEJ

Na podstawie tabeli 2 dowiadujemy się, że w końcu XVIII wieku na terenie ziemi dobrzyńskiej istniało tylko 11 całych i 14 części osiedli należących do szlachty zagrodowej. Stanowiło to zaledwie 2,7% ogółu osad. Byłoby to zgodne z obowiązującą w literaturze tezą, iż w XVIII w. obserwujemy stopniowy zanik drobnej własności szlacheckiej na korzyść majątków wielkich posiadaczy¹⁹. Jednak nie wydaje się możliwe, aby osady zaścianka stanowiły aż tak nikły procent, bowiem, jak dowiadujemy się z opracowania M. Boruckiego, jeszcze w XIX w. ziemia dobrzyńska wyróżniała się liczną szlachtą zagrodową, podobnie było w wieku XVII²⁰. Prawdopodobnie dość duża liczba tego typu osad kryje się pod kategorią wieś (tab. 2). Z osad szlachty zaściankowej, które udało się ustalić, można tu przykładowo wymienić: Borowo w powiecie dobrzyńskim, Ligówko w lipnowskim i Rogówko w rypińskim (wsie te należały do szlachty zaściankowej już w XVI wieku)²¹. Szlachta zagrodowa nie posiadała własnych kmięci i z reguły sama obrabiała swoje niewielkie nadziały. Tylko nieliczni posiadali własnych zagrodników i komorników do pomocy w pracach rolnych²².

E) PUSTKOWIA

Pustkowia, inaczej określane jako deserty, należały do osadnictwa na prawie emfiteutycznym. Należy tu podkreślić, że XVIII-wieczne źródła często różnie określają te same osiedla. I tak, jedna osada może mieć miano: pustkowie, nowej kolonii, budy czy rumunku, a niekiedy zdarza się, że i wsi olęderskiej. Stąd trudności

¹⁷ E. Kwiatkowska, *Osadnictwo wiejskie*, s. 223.

¹⁸ Tamże, s. 231.

¹⁹ J. Burszta, *Od osady słowiańskiej*, s. 77; Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej*, s. 42; P. Szafran, *Osadnictwo*, s. 95.

²⁰ M. Borucki, *Ziemia Kujawska pod względem historycznym, geograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882, s. 34; M. Matusiak, *Stan i struktura*, s. 48.

²¹ Z. Guldon, *Mapy*, s. 31, 42, 53.

²² E. Kwiatkowska, *Osadnictwo wiejskie*, s. 218-219.

w sprecyzowaniu liczby poszczególnych rodzajów osadnictwa emfiteutycznego. Według jednak tego, co udało się ustalić, w końcu XVIII wieku na terenie ziemi dobrzyńskiej były 24 osiedla określane mianem pustkowi lub desert. Stanowiło to 3,6% ogółu osad. Najwięcej było ich w powiecie rypińskim (14), natomiast w ogóle nie było ich w części pruskiej naszej ziemi²³.

Pustkowie pojawiły się w ziemi dobrzyńskiej najprawdopodobniej dopiero w XVIII wieku (o wcześniejszych osiedlach tego typu literatura nie wspomina)²⁴. Pierwsze osady o tym charakterze lokowały się na miejscach starych, opustoszałych wsi, stąd nazwa – pustkowie. W końcu XVIII wieku pustkowie były to z reguły osiedla małe (najczęściej jedno, dwu, trzy lub czterołanowe), powstające z dala od starych osad, grupujące parę najwyżej domów. Były one produktem nieplanowanej, spontanicznej i żywiołowej akcji osadniczej prowadzonej przez ludność, która nie mogła albo nie chciała mieszkać w starej wsi²⁵.

F) NOWE KOLONIE

Osiedla te należały również do osadnictwa emfiteutycznego i także pojawiły się w ziemi dobrzyńskiej dopiero w XVIII wieku. Eugenia Kwiatkowska uważa, że nazwa ta powstała na określenie „wsi rozproszonych, genetycznie związanych z nowszą parcelacją”²⁶. Były to przeważnie osady złożone z kilku lub kilkunastu zagród w rozproszeniu, na ziemiach nowo zagospodarowanych. W okresie nas interesującym znajdowało się 12 całych i jedna część osady tego typu (1,9% ogółu osad), po 6 wsi w powiatach lipnowskim i rypińskim i żadnej w powiecie dobrzyńskim i pruskiej części naszej ziemi. Większa liczba tych osiedli w powiatach lipnowskim i rypińskim była wynikiem większych możliwości zagospodarowania nowych terenów na ich obszarze (posiadający żyzne gleby powiat dobrzyński już wcześniej został stosunkowo gęsto zasiedlony)²⁷.

G) RUMUNKI

Rumunki (nauka wyprowadza tę nazwę od niemieckiego wyrażenia *raum machen*, czyli czynić miejsce, karczować)²⁸ były kolejnym przedstawicielem osadnictwa na prawie emfiteutycznym²⁹. Literatura twierdzi, iż były one najbardziej zbliżone do wsi ołęderskich. Istniały jednak pewne odmienności. Zasadnicza róż-

²³ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej*, s. 30-31.

²⁴ Nie bierzemy pod uwagę tzw. pustek rzeczywistych, często też określanych mianem pustek czy desert. W końcu XVIII w. ziemia dobrzyńska nie obfitowała w tego rodzaju osady, jedyną pustką rzeczywistą, jaką udało się ustalić, był młyn Koczmek w powiecie lipnowskim.

²⁵ I. Wyrzykowska, *Osadnictwo ołęderskie*, s. 22-25; P. Szafran, *Osadnictwo*, s. 90.

²⁶ E. Kwiatkowska, *Osadnictwo wiejskie*, s. 228.

²⁷ Tamże; Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej*, s. 20-22.

²⁸ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej*, s. 20.

²⁹ Część badaczy uważa, iż całość osadnictwa emfiteutycznego można nazwać ołęderskim (I. Wyrzykowska, *Osadnictwo ołęderskie*, s. 24-25).

nica między tymi dwoma typami osiedli tkwiła w dwóch sprawach. Po pierwsze, rumunki były niewielkie, składały się z jednego lub kilku gospodarstw, w przeciwieństwie do wsi olęderskich, które były z reguły duże. Druga różnica tkwiła w rozwiązaniach prawnych. Członkowie wsi olęderskich wspólnie zawierali umowy z właścicielem (istniał oficjalny dokument), w rumunkach natomiast zawierane one były indywidualnie z poszczególnymi osadnikami, a nie z całą gminą, często były to umowy ustne³⁰.

Rumunki stanowiły dość duży odsetek (15,4%) ogólnego stanu osad ziemi dobrzyńskiej. Było ich w tym czasie w sumie 97 całych i 12 części osiedli. Rumunki rozmieszczone były tylko w dwóch powiatach: lipnowskim (45 i cz. 5 os.) i rypińskim (52 i cz. 7 os.). Takie ich rozlokowanie, podobnie jak w przypadku nowych kolonii, było wynikiem większych możliwości zagospodarowania nowych terenów na ich obszarze.

W XVIII wieku mamy do czynienia z dość częstym zjawiskiem przekształcania się osiedli związanych z przemysłem leśnym lub hutniczym w małe osady rolne, które często zaczynały być określane mianem rumunków (ich nazwa własna nie zmieniała się). Dla przykładu można tu wymienić rumunek Celiny, który wcześniej był osadą przemysłu leśnego. Dwa osiedla, wcześniej będące hutami: Huta i Rudne, w końcu XVIII w. były już także rolniczymi rumunkami. Zdarzało się również i tak, że stopniowo rosnąc w liczbę mieszkańców, rumunek przekształcał się w dużą wieś; przykładem była tu osada Brzozówka (Brzozie) w powiecie lipnowskim³¹.

H) FOLWARKI

Według danych, którymi dysponujemy, udało się ustalić tylko 15 istniejących wówczas folwarków. W liczbach względnych było to 2,2% wszystkich osiedli ziemi dobrzyńskiej. Wydaje się jednak, że liczby te są dalekie od prawdy, z przyczyn już wyżej omawianych. Tezę tę umacnia fakt, iż w tym samym mniej więcej czasie, w nieopodal położonej Krainie³², osiedla folwarczne stanowiły aż 10% ogółu osad³³.

Folwarki zachowały swoją mocną pozycję aż do ostatnich dni Rzeczypospolitej. Jednak w XVIII wieku obserwujemy już powolny proces zmniejszania się areалу folwarcznego; było to wynikiem rozwoju osadnictwa czynszowego. Właściciele folwarków zaczynają parcelować swoje dobra, co przynosiło im korzyści. Natomiast w osiedlach, które pozostały folwarkami, można zaobserwować zmniejszenie się roli pańszczyzny na rzecz pracy najemnej³⁴.

---

³⁰ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej*, s. 20; E. Kwiatkowska *Osadnictwo wiejskie*, s. 226-228; I. Wyrzykowska, *Osadnictwo olęderskie*, s. 22-25.

³¹ E. Kwiatkowska, *Osadnictwo wiejskie*, s. 232-233.

³² Kraina – jest to obszar położony w pñ.-wsch. Wielkopolsce, na północ od Noteci, między Brdą a Gwdą.

³³ P. Szafran, *Osadnictwo*, s. 108.

³⁴ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej*, s. 43; P. Szafran, *Osadnictwo*, s. 101, 108-109.

Najwyższym stopniem ufolwarczenia, podobnie jak w wiekach poprzednich, charakteryzowała się własność szlachecka. Trzeba tu jednak zaznaczyć, iż były to głównie folwarki małe. Wielka własność preferowała w tym czasie gospodarkę czynszową³⁵.

I) OSADY MŁYŃSKIE

W okresie, którym się zajmujemy, liczba tych osiedli wynosiła 32 i 2 części. Stanowiło to 4,9% ogółu osad ziemi dobrzyńskiej. Trzeba zaznaczyć, że nie rozpatrujemy tu wszystkich młynów istniejących na terenie naszej ziemi, a tylko osiedla, w których młyny wraz z zapleczem stanowiły jedyne zabudowania. Osiedla te posiadały swoje odrębne nazwy własne i stanowiły samodzielne jednostki topograficzne. Oprócz nich istniała jeszcze pokaźna liczba młynów, znajdujących się (nierazko więcej niż jeden) w większych wsiach i miastach. Wszystkie te osiedla młyńskie, które udało się ustalić, posiadały młyny wodne, rozlokowane na stosunkowo gęstej sieci rzeczek i strug dobrzyńskich. Żadne z nich nie było wiatrakiem, choć na mapie Gilly'ego³⁶ z 1802-1803 można się paru dopatrzeć. Prawdopodobnie istniały one i w końcu XVIII wieku, jednak nie udało się ustalić ich nazw; mapa Gilly'ego operuje znakami wiatraków, nie podając nazw osad.

J) OSADY PRZEMYSŁU LEŚNEGO

Osiedla te, nazywane także budami, początki swego istnienia miały już w wieku XVII. Jednak dopiero w następnym stuleciu rozwijają się one na szerszą skalę. Budy były nierozłącznie związane z lasem, powstawały albo na jego skraju, albo w jego głębi. Były to z reguły małe osady, liczyły nie więcej niż parę zabudowań. Ludność w nich mieszkającą nazywano budnikami; zajmowali się oni produkcją towarów leśnych: węgla, smoły, potażu, popiołu i tarcicy. Taki ich profil gospodarczy powodował, że osiedlom tym towarzyszył intensywny karczunek leśny. Osady przemysłu leśnego to pod względem prawnym jeszcze jeden przedstawiciel osadnictwa emfiteutycznego. Udało się ustalić 23 i 2 części osad tego typu (3,6% ogółu osad). Zenon Guldon uważa, iż taka liczba świadczy o znacznych rozmiarach leśnego osadnictwa przemysłowego na ziemi dobrzyńskiej. Potwierdza to E. Kwiatkowska, która twierdzi, że w tym czasie istniały 43 osiedla tego typu. Czy było ich aż tyle? Faktem jest, że były one licznie reprezentowane na terenie naszej ziemi. Najlepsze warunki do rozwoju miały budy w powiecie rypińskim, tam bowiem, w kompleksach leśnych znajdowała się ponad połowa ich stanu (15 całych i 2 części osad)³⁷.

³⁵ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej*, s. 44.

³⁶ D. Gilly, *Special Karte von Südproussen*, Berlin 1802-1803.

³⁷ E. Kwiatkowska, *Osadnictwo wiejskie*, s. 232-240; I. Wyrzykowska, *Osadnictwo ołederskie*, s. 20-22; J. Burszta, *Od osady słowiańskiej*, s. 106-107; Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej*, s. 30-31.

K) HUTY

Ostatnim przedstawicielem osadnictwa emfiteutycznego na ziemi dobrzyńskiej w końcu XVIII wieku były huty, inaczej określane też jako hamry lub kuźnice. Huty żelaza istniały już w XVI wieku, jednak stosunkowo mała ich opłacalność spowodowała, że jeszcze w tym stuleciu uległy one likwidacji. Po ponad stuletniej przerwie pojawiają się one ponownie pod koniec XVII wieku, ale w minimalnym stopniu. Mocniej rozwija się to osadnictwo dopiero w 2 połowie XVIII w. W tym czasie ludzie w nich mieszkający zajmują się produkcją szkła i metali. Podobnie jak budy, były to raczej osiedla małe, położone w sąsiedztwie lasów. Las bowiem dostarczał drewno na opał i do produkcji potażu. Kwarce potrzebny do wytopu szkła był uzyskiwany z piaszczystego gruntu, który był w obfitej ilości na ziemi dobrzyńskiej. Surowce do wytopu metali brano natomiast głównie z rudy darniowej³⁸.

Na podstawie danych, którymi dysponujemy, udało się ustalić tylko 8 osiedli tego typu. Stanowiło to zaledwie 1,2% ogółu osiedli dobrzyńskich w końcu XVIII wieku. Z całą pewnością nie były to wszystkie huty wówczas istniejące; Eugenia Kwiatkowska podaje liczbę co najmniej 24 osad o tym charakterze³⁹. Nie zdołano tego potwierdzić. Opierając się na naszych danych (tab. 2) można stwierdzić, że największą liczbę hut posiadał powiat rypiński, natomiast w ogóle nie było ich w powiecie dobrzyńskim. Wynikało to z lepszych warunków do ich rozwoju w tym powiecie (obfitość lasów, gruntów piaszczystych i rudy darniowej). Wszystkie te osady posiadały w nazwie własnej określenie „huta” albo „ruda”; w powiecie lipnowskim: Nowa Huta i Stara Huta, w rypińskim: Huta (2 razy), Ruda, Rudzisko i Stara Huta, a w części pruskiej ziemi dobrzyńskiej – Ruda.

L) KARCZMY I PRZEWÓZ

Obydwa typy osad stanowiły coś w rodzaju „osiedli usługowych”. Pierwsze świadczyły usługi w zakresie noclegów i wyżywienia dla podróżnych, drugie umożliwiały im przeprawy przez rzeki. Lokowały się one na trasach komunikacyjnych, przecinających ziemię dobrzyńską. Karczmy, podobnie jak w całej Rzeczypospolitej, były prowadzone głównie przez ludność żydowską⁴⁰.

Według naszych danych, w końcu XVIII wieku na terenie ziemi dobrzyńskiej było 12 całych i dwie części osad, określanych mianem karczem. Samych karczem, jako zabudowań, było zdecydowanie więcej, znajdowały się one na pewno w każdym mieście i większych wsiach. Nas jednak interesują tu tylko karczmy jako odrębne osiedla. Najmniej udało się zlokalizować osad, określanych jako przewóz – tylko jedną. Był to Zduniec, osiedle w powiecie rypińskim. Z jego położenia można wnioskować, że w tym miejscu była przeprawa przez Drwęcę.

*

³⁸ I. Wyrzykowska, *Osadnictwo ołęderskie*, s. 20-22; E. Kwiatkowska, *Osadnictwo wiejskie*, s. 233.

³⁹ E. Kwiatkowska, *Osadnictwo wiejskie*, s. 233.

⁴⁰ M. Borucki, *Ziemia Kujawska*, s. 39.

Jak podaje literatura, w XVIII wieku na ziemi dobrzyńskiej istniały także wsie sołtysie. Należały one do osadnictwa emfiteutycznego i jak wszystkie pozostałe osiedla tego rodzaju były osadami rozproszonymi. Wsie te były bardzo podobne do wsi olęderskich. Jednak w przeciwieństwie do tych ostatnich, w których umowę z panem zawierała cała gromada i każdy jej członek miał równe prawa, istniał tu sołtys, który zawierał umowę z feudałem, miał większe prawa niż pozostali członkowie gromady, a także posiadał więcej ziemi. Według literatury wsie sołtysie na terenie ziemi dobrzyńskiej rozpowszechniły się bardzo słabo i miały charakter wybitnie niemiecki. Nie udało się nam jednak ustalić ani jednej osady tego typu⁴¹.

Prawdopodobnie w XVIII w. na terenie ziemi dobrzyńskiej istniały również osady rybackie i osiedla związane z bartnictwem. Niestety i tych jednostek topograficznych nie udało się autorowi ustalić⁴².

W osadnictwie ziemi dobrzyńskiej 2 poł. XVIII w. można zaobserwować pewne trendy, kierunki zmian. Przede wszystkim mamy tu do czynienia z wyraźnym jego rozwojem. W porównaniu z 2 poł. XVII w. liczba osiedli wzrosła prawie dwukrotnie, z 404⁴³ do 669. Był to głównie wynik rozkwitu osadnictwa czynszowego na prawie emfiteutycznym, które w omawianym okresie szeroko się rozpowszechniło. Powstawały zarówno osady o charakterze rolniczym (nowe kolonie, pustkowia, rumunki, wsie olęderskie, wsie sołtysie), jak i przemysłowym (budy, huty). W wyniku rozwoju osadnictwa na prawie emfiteutycznym na obszarze naszej ziemi zniknęły resztki lasów z żyzniejszych obszarów morenowych, a wokół starszych wsi powstał krąg osadnictwa rozproszonego⁴⁴.

Rozkwit osadnictwa czynszowego doprowadził również do zmniejszenia się areału folwarcznego, choć folwark w dalszym ciągu zachował swoją mocną pozycję. Wiek osiemnasty to także czas stopniowego zaniku wsi szlachty zagrodowej, która traci ziemię na rzecz wielkiej własności. Natomiast miasta dobrzyńskie w interesującym nas okresie zaczynają dźwigać się z upadku. Są to jednak w dalszym ciągu miasta małe, o charakterze rolniczo-rzemieślniczym.

---

⁴¹ J. Burszta, *Od osady słowiańskiej*, s. 112, 118; I. Wyrzykowska, *Osadnictwo olęderskie*, s. 231.

⁴² Z. Guldon, *Mapy*, s. 26-29; E. Kwiatkowska, *Osadnictwo wiejskie*, s. 218-221.

⁴³ M. Matusiak, *Stan i struktura*, s. 21.

⁴⁴ E. Kwiatkowska, *Osadnictwo wiejskie*, s. 231.